

О.М.Ігнатуша*

ВУЦТОК: НЕВІДОМА СТОРІНКА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

На основі виявлених архівних документів висвітлено роботу Всеукраїнського церковного тимчасового організаційного комітету (ВУЦТОК), який у 1930 р. очолив рух за відновлення Української православної церкви – спадкоємиці УАПЦ, знищеної радянською владою. Проаналізовано протоколи засідань ВУЦТОК, визначено склад комітету, місце, періодичність і напрямки роботи останнього, охарактеризовано його роль у духовному житті українського суспільства доби утвердження тоталітаризму.

Однією з білих плям української історії ХХ ст. є виникнення та діяльність Всеукраїнського церковного тимчасового організаційного комітету, відомого за аббревіатурою «ВУЦТОК». Нечисленна література повідомляла, що він виник після «самоліквідації» Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)¹, можливо, у середині 1930 р. Як відомо, вона відбулася 28–29 січня того року під впливом сфабрикованої справи про «контрреволюційну Спілку визволення України» (СВУ).

Комітет здійснював організаційну роботу з відновлення розгромленої більшовиками конфесії, яка постала в грудні того самого року під назвою «Українська православна церква (УПЦ)». Її очолив митрополит Іван Павловський. Відтак комітет припинив своє існування.

Оце, власне, й уся інформація про інституцію, яку донедавна мали дослідники. Жодних відомостей про неї немає ані в праці І.Власовського «Нарис історії Української православної церкви», ані у фундаментальному збірнику «Мартирологія українських церков». «Ми не маємо даних документальних, щоб освітлити стан УАПЦ в часах управління митрополита харківського Івана Павлов-

* Ігнатуша Олександр Миколайович – д-р іст. наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

E-mail: Ignatusha@yandex.ru

ського»², – визнавав І.Власовський. «З тієї тяжкої доби збереглося дуже мало документальних даних і статистики. Невідомі навіть імена всіх єпископів, які очолювали 7 останніх церковних округ на початку 30-х років; відомо лише, що митрополитом у Харкові був Іван Павловський, Київську (і, мабуть, також Уманську) церковну округу очолював архієп. Костянтин Малюшкевич, Вінницьку – архієп. Володимир Самборський (1930–32) і єп. Олександр Червінський (1932–34)»³, – резюмує «Мартирологія українських церков».

Лише митрополит Василь Липківський у примітках до «Історії Української православної церкви» алегорично звертає увагу на «варту коло гробу УАПЦ», поставлену Державним політичним управлінням (ДПУ), «щоб мати в своїх руках певні органи і певних відповідальних осіб за мертвий спокій української церкви»⁴. Хоча ця образлива та негативна характеристика стосувалася всієї доби після «самоліквідації» Української автокефальної православної церкви з наголосом на події відносно формування структури УПЦ у грудні 1930 р., вона рівною мірою може бути віднесена й на адресу ВУЦТОК. Адже йдеться про спадкоємні церковні структури, керовані одним і тим же лідером. Митрополит В.Липківський писав: «За митрополита ДПУ призначає свого «завжди готового» комсомольця Івана Павловського і при ньому утворює Всеукраїнську церковну раду під головуванням його самого в складі лише трьох осіб (священників), поділяє українські парафії на 7 епархій і в кожену призначає єпископа, уже випробуваного в «завжди готовності», і при ньому епархіальну раду в складі секретаря і скарбника. Отже надійна варта коло гробу УАПЦ уже поставлена, вічний могильний спокій її вже забезпечено...»⁵.

Пізніше зовсім в іншому ключі підійшов до оцінки обставин та наслідків діяльності архієпископа І.Павловського історик української церкви – протопресвітер Д.Бурко, який зважав на драматизм суспільно-політичного моменту: «Советський режим глумив до краю ту решту духовенства, яке залишилося при своїх обов'язках, несучи тяжкий хрест служіння Богу і народові до кінця. Бути в ті дні священнослужителем Української православної церкви, то значило свідомо поставити себе під большевицький обух, свідомо приректи себе на мучеництво», – писав він у нарисі, присвяченому І.Павловському⁶. Додаткових відомостей про «останнього на варті буття Української православної церкви» митрополита та його служіння Д.Бурко не подав.

В новітній монографії А.Л.Зінченка, де відображено плідну церковно-організаційну діяльність митрополита І.Павловського, який був керівником комітету, на підставі аналізу архівно-слідчих справ Державного політичного управління наведено важливі дані щодо ініціативної групи, яка існувала у середовищі діячів Української автокефальної православної церкви після надзвичайного собору 28–29 січня 1930 р.⁷ Зокрема реконструювалося ставлення митрополита М.Борецького до цієї ініціативної групи (під нею ми розуміємо передусім членів ВУЦТОК).

В 2004–2005 рр., відтворюючи історію розколу й модернізаційних трансформацій у православній церкві України (О.М.Ігнатуша⁸), а також аналізуючи специфіку державно-церковних взаємин у республіці 1917–1930-х рр. (А.М.Киридон⁹), автори відкрили нові дані про комітет. Вони ґрунтувалися на архівних джерелах, зокрема з фондів ВУЦВК УСРР¹⁰ та адміністративного відділу Харківського окрвиконкому¹¹. Проте спектр діяльності ВУЦТОК у цих публікаціях предметно не аналізувався. Причиною була не тільки неповнота зібраних даних про діяльність комітету, а й другорядність сюжету його минулого щодо загальної історії УАПЦ – УПЦ, яка була предметом згаданих досліджень. А.М.Киридон ввела до наукового обігу протоколи епархіальних зібрань, організованих ВУЦТОК у листопаді 1930 р.¹², проаналізувала більшість із них, окрім відсутнього в ЦДАВО України протоколу Харківського епархіального зібрання.

Зважаючи на цю обставину і беручи до уваги важливу роль комітету в українській церковній історії ХХ ст., спробуємо спеціально звернутися до історичної характеристики вказаної інституції. У даній статті ґрунтуємося, головним чином, на джерелах Державного архіву Харківської області, які до цього часу не піддавалися предметному аналізу.

Виявлені документи дозволяють відповісти на низку питань щодо складу ВУЦТОК, періодичності, місця його роботи, сутності тих питань, які виносилися на його розгляд. Вони наближають до кращого розуміння значимості цього органу в долі української церкви, а отже, й у національному русі та суспільно-політичних процесах суперечливої доби сталінської модернізації й утвердження тоталітаризму.

Матеріали засідань ВУЦТОК відклалися в Державному архіві Харківської області – фонді Харківського окрвиконкому, справі під назвою «Протоколи засідань Харківської єпархіальної ради і Всеукраїнського церковного товариства» за 1930 р.¹³ Документи збереглися у засвідчених копіях. Тож із джерелознавчого погляду їх відзначає велика доля достовірності та інформативності.

Час роботи установи. Виявлені матеріали фіксують діяльність церковного комітету лише протягом трьох місяців – з 9 вересня (протокол, ч.20) по 1 грудня 1930 р. (протокол, ч.32).

12 протоколів характеризують різну інтенсивність роботи установи. Якщо за вересень того року зберігся лише 1 протокол і відбулося одне, можливо, два засідання (протокол, ч.21 відсутній), то в жовтні таких засідань пройшло вже не менше трьох, а у листопаді – чотири.

Один із протоколів уточнює час початку роботи ВУЦТОК. В документі міститься посилання на попередню ухвалу, прийняту на другому засіданні комітету 12 червня 1930 р.¹⁴ Тож найвірогідніше комітет почав працювати у першій половині того місяця. Подібного висновку доходить й А.М.Киридон, аналізуючи документи ЦДАВО України, зокрема покликаючись на пізніші свідчення І.Павловського про звернення ініціативної групи до НКВС із клопотанням утвердити нову організацію «Українська православна церква»¹⁵.

Місце роботи та склад співробітників. Робота ВУЦТОК проходила в Харкові. Про це свідчить не тільки факт виявлення документів у Державному архіві однойменної області. На кількох останніх стоять штампи й резолюції про проходження їх через апарат адміністративної секції міської ради. Врешті, в одному з протоколів цитується текст листа з поштовою адресою церковного комітету – «площа Урицького, Воскресенський собор, м. Харків». Отже, він працював у кафедральному соборі колишньої УАПЦ.

На безпосередню пов'язаність ВУЦТОК із цим містом указує склад комітету. Його члени в час діяльності УАПЦ належали до керівництва Харківської єпархії цієї церкви. Це зокрема архієпископ І.Павловський, священник Д.Любеч і мирянин Д.Оробинський. Власне, цими трьома прізвищами й обмежувався склад комітету. Стабільність складу установи протягом трьох останніх місяців існування дає підстави припускати, що він був незмінним також у попередньому часі, документів за який немає.

Отже, діяльність ВУЦТОК відбувалася в Харкові – тодішній столиці УСРР, де були зосереджені керівні кадри колишньої Української автокефальної православної церкви. Працею на її користь вони заслужили повагу своїх духовних братів. Саме архієпископові І.Павловському, який з 1 грудня 1926 р. очолив Слобожансько-Донецьку єпархію¹⁶, попри політичний та економічний тиск із боку влади, вдавалося у 1927–1928 рр. втілювати серйозний проект УАПЦ. Він був відповідальним редактором часопису «Церква й життя». Архієпископа характеризували як людину високої культури, самовіддану, чесну, співчутливу¹⁷. Священник Д.О.Любеч із с. Мерефа так само з 1 грудня 1926 р. був членом Сло-

божансько-Донецької округової церковної ради¹⁸. Він мав середню освіту, користувався повагою парафіян. Фах бухгалтера, набутий попередньо, допомагав йому і церковній раді порядкувати фінансово-господарчими справами. 4 травня 1927 р. округову церковну раду очолив мирянин Д.П.Оробинський¹⁹. Усіх трьох діячів об'єднала духовна та, очевидно, й ідейна близькість. Після терору проти ієрархії Української автокефальної православної церкви в першій половині 1930 р. вони не зламалися і не покинули своєї праці, зберігши почуття єдності.

Лише одне засідання ВУЦТОК протягом вересня – листопада виявилось розширеним. Воно відбулося 14–16 листопада під знаком наближення церковного собору, яке вирішили назвати передсоборним. Тоді у його роботі, окрім традиційно головуючого архієпископа І.Павловського, секретаря, священника Д.Любеча й Д.Оробинського, взяли участь заступник голови, архієпископ К.Малюшкевич та член комітету протоієрей К.Бутвиненко. З правом дорадчого голосу на засіданні були присутні архієпископи Ф.Сергієв й Ю.Калішевський, єпископ М.Карабіневич, протоієрей А.Кодинець та мирянин Ю.Машкевич. Навряд чи варто характеризувати всіх учасників цього зібрання як «завжди готових» до послуг ДПУ. Прізвиська згаданих діячів «Мартирологія українських церков» подає як мучеників за віру²⁰.

Місто роботи комітету – Харків – було не тільки місцем згуртованості Української автокефальної православної церкви. Тоді це було єдино прийнятне для влади місце перебування «опозиції», яку вона намагалася тримати у полі зору для оперативного знешкодження. Нагадаємо, що 1930 р. до Харкова було переведено керівництво Українського екзархату Російської православної церкви та Української синодальної церкви. Тож це було й єдине місце для відстоювання громадських і церковних прав.

Сталева логіка цього місцеперебування готувалася владою задовго до 1930 р. В листі одного з єпископів УАПЦ до митрополита В.Липківського, написаному одразу після аудієнції автора у голови ДПУ УСРР В.А.Балицького 4 січня 1925 р., вже тоді цитувалися слова високого посадовця: «В майбутньому нам треба ближче підійти один до другого. От, на жаль, тільки не зручно зноситись нам з ВПЦР; гарно було б, якби ваш керуючий орган перебував постійно в Харкові; тоді нагальні питання «спільної тактики» враз би розв'язувались»²¹. Тривалий час Українська автокефальна православна церква не прислухалася до цієї «рекомендації», що, вірогідно, стало однією з причин ліквідації органів її керівництва у Києві (січень 1930 р.) та подальшого дозволу на створення відповідного осередку в Харкові.

Можливо, керівництво Харківської єпархії УАПЦ краще за київських колеґ розуміло цю логіку сили й зневаги до інакодумців. Зневірившись у спробах ефективно протидіяти ліквідації керівних органів церкви, воно спробувало почати все з початку – провести роботу з організації останньої в Харкові. Чи це був відкритий компроміс із владою, своєю совістю, чи лише усвідомлення вузького вибору, який надавала доля для збереження української церкви, – відповісти важко. Але її лідери вважали за можливе хоча б у такий спосіб продовжити церковне життя. Можливо, саме під впливом цих факторів з'явився відомий лист митрополита І.Павловського до архієпископа І.Теодоровича від 5 серпня 1931 р., який А.Л.Зінченко вважає інспірованим²².

Коло дійових осіб ВУЦТОК не обмежувалося трійкою працівників. Протоколи називають прізвиська інших діячів колишньої Української автокефальної православної церкви, що об'єдналися навколо нового організаційного центру. Це були архієпископи Й.Оксіюк, К.Малюшкевич, О.Червінський, Ф.Сергієв, Ю.Міхновський, єпископи В.Бржоснівський, В.Дахівник-Дахівський, К.Бей, М.Карабіневич, М.Задвірняк, П.Тарнавський, Ю.Калішевський, протоієреї А.Кодинець, К.Бутвиненко, Л.Юнаків, священник А.Кузьминський. Цей перелік у зіставленні

з прізвищами учасників I надзвичайного собору УАПЦ 28–29 січня 1930 р., які наводить Д.Святогірський (архієпископи І.Павловський, К.Малюшкевич, В.Самборський і єпископи М.Карабінович, О.Червінський, К.Бей, В.Бржоснівський та 40 священників)²³, навіює сумні гадки про можливу участь зазначених вище осіб у попередніх агентурних розробках ДПУ щодо створення ініціативного комітету з розвалу УАПЦ у процесі цього собору. Як пише А.Л.Зінченко, «швидше всього, що організатори цього зібрання подали делегатам якісь певні надії щодо нової організації Української церкви»²⁴. На підставі дослідження матеріалів допиту митрополита М.Борецького А.Л.Зінченко повідомляє: ініціативна група в середовищі послідовників УАПЦ виявилася одразу після собору. Ставлення М.Борецького до неї було таким самим, як і митрополита В.Липківського, відрозливив: «Праця ініціативної групи, як щось безініціативне, мертво й для життя не потрібне... Ходить отим котиком навколо нас та все нам то пісенські співає, то казочки каже, а діла ...від неї не чуємо... Хороший котик і пісня його хороша, але ми за цим котиком не підемо. Ми підемо за Христом... Через Голгофу, хрест і смерть – то є Христова дорога...»²⁵. Цілком можливо, що ядро цієї ініціативної групи склали зламани Державним політичним управлінням люди, готові до співпраці з владою. Вони ж були й членами ВУЦТОК. Але подібно до того, як достеменно реконструювати події на соборі можна лише за протоколами та свідченнями учасників, так само і висвітлювати закулісну боротьбу ДПУ з церквою після нього потрібно лише за відповідними першоджерелами.

Головна мета діяльності комітету полягала в координації руху розрізних частин церкви й утриманні українських парафій у рамках організаційної єдності в той період, коли адміністративна структура її ще не була відновлена. У цьому був важливий момент – не дати громадам відчутти розпад конфесії, зберегти мобілізуючий потенціал української церкви, згуртувати навколо неї свідоме громадянство.

Наскільки ВУЦТОК популяризував ідею відновлення останньої, документи прямо не повідомляють. У них не йдеться про цілеспрямовані агітаційні акції, які б доносили до широкого загалу інформацію про факт існування комітету, місце його перебування, мету та зміст роботи. Можливо, така інформація була поширена на початку діяльності установи. Хоча з огляду на значну підтримку ідеї української церкви в суспільстві, здається, що в такій агітації не було гострої потреби. Водночас і державно-політична атмосфера зовсім не сприяла їй, яка була б розцінена як «контрреволюційна вилазка» «недобитків» розгромленої Української автокефальної православної церкви.

Для координації організаційної роботи в межах колишніх церковно-адміністративних та державних округ було призначено спеціальних представників. З обіжного листа НКВС від 21 липня 1930 р.²⁶ відомі імена цих уповноважених. У Дніпропетровській і Полтавській округах таким представником був архієпископ І.Павловський, у Чернігівській та Волинській – архієпископ К.Малюшкевич, у Вінницькій, Бердичівській і Проскурівській – архієпископ О.Червінський, в Уманській – єпископ М.Карабінович, у Шевченківській та Зінов'євській – єпископ К.Бей, у Білоцерківській – єпископ В.Бржоснівський, у Лубенській і Конотопській – протоієрей А.Кодинець, в Одеській – священник А.Кузьминський. Після 2 вересня 1930 р., коли адміністративний поділ на округи було скасовано, у протоколах про них згадується як про «епархіальних представників».

Постаті їх наводять на певні міркування. Визначені комітетом імена навряд чи подавалися без погодження із силовими відомствами. Зокрема відомо, що на території Конотопської округи мешкав архієпископ Ю.Міхновський, проте представником ВУЦТОК його не призначили. Цю посаду закріпили за ієрархічно нижчою особою (протоієреєм). Не став біля стерня Одеської округи й єпископ Ю.Ка-

лішевський, який з 1929 р. служив на Одещині єпархіальним архієреєм. Але це не означає про «завжди готовність» підтакувати владі з боку тих, кого визначили уповноваженими на Конотопщині та Одещині. Важливими у визначенні кандидатур були риси особи, внесок її в розвиток національної церковної справи.

Зокрема священник А.Кузьминський проявив себе як талановитий організатор. Ще з 1917 р. він приєднався до українського національного церковного руху. Був членом з'їзду українського духівництва й мирян, на якому ухвалено боротися за автокефалію української церкви. В 1920 р. – член «Українського церковного братства на Полтавщині». У 1922 р. його висвячено на священника. До 1928 р. служив на Полтавщині. Його обирали благовісником УАПЦ. Він був автором і композитором співів із Св. літургії, керівником та викладачем районних пастирських курсів. Від 1928 р. обійняв місце настоятеля Свято-Покровського кафедрального собору в Одесі²⁷.

Доля священнослужителів складалася незалежно від того, йшли вони на компроміс із владою чи ні. Для останньої вони були лише витратним матеріалом у досягненні власної мети. Цінність людського життя ця влада оцінювала, згідно з «класовими поняттями». Використавши «матеріал», система його позбувалася.

Починаючи з 1930 р., кілька разів заарештовували архієпископа К.Малюшкевича. Тоді ж під забороною виїздити з Умані опинився інший уповноважений – єпископ М.Карабінович. Ще раніше – 1928 р. – репресували єпископа К.Бея²⁸.

Протягом 1930 р. зазнавали арештів й інші діячі української церкви, які підтримали діяльність ВУЦТОК, зокрема згаданий єпископ Ю.Калішевський. Не виключено, що він перебував під арештом саме тоді, коли відбувалося призначення уповноважених комітету. Два єпископи – В.Дахівник-Дахівський та М.Задвірняк – після арештів 1930–1931 рр. на волю вже не повернулися.

Ці репресії відбувалися у загальному контексті наступу влади на українську церкву. Про події того часу митрополит В.Липківський писав: «Улітку 1930 року митр. Миколу Борецького заслано до Ярославля в концлагер, де він і зараз перебуває. Ще раніше заслані – прот. Карпов і М.Хомічевський до Владивостока, прот. Ю.Красицький, Д.Ходзицький і архідиякон Є.Пивоварчук на північ, і в Софії зараз нікого з давніх не залишилось»²⁹.

Починаючи свою роботу, представники ВУЦТОК за погодженням із владою отримали справи й матеріальні цінності, які раніше перебували у віданні округових церковних рад.

Для проведення єпархіальних зборів комітет надсилав на місця своїх уповноважених. Відомо, що на збори Харківської, Вінницької та Лубенської єпархій у листопаді 1930 р. визначено було направити архієпископа І.Павловського; Київської й Уманської – архієпископа К.Малюшкевича; Білоцерківської та Черкаської – протоієрея К.Бутвиненка. Саме на цих уповноважених покладалося складне завдання дбати про те, щоб члени ВУЦТОК мали матеріальну можливість приїхати для участі в єпархіальних зборах (протокол від 17 жовтня, ч.23)³⁰.

Члени комітету інструктували своїх представників щодо вчасного й оперативного оформлення протоколів єпархіальних зборів, які мали бути надіслані до Харкова. Від уповноважених вимагали подання відомостей про благовісників, переміщення священників по службі, висвяти. Їх зобов'язували складати і надсилати списки парафій, що входили до єпархії, з обов'язковим зазначенням адміністративного району.

Більшість питань, які розглянув ВУЦТОК протягом осені 1930 р., стосувалися розгляду заяв духівництва та парафіяльних церковних рад про їх приєднання до Української православної церкви. Останні, як правило, вирішували позитивно. Священнослужителям видавали відповідні посвідчення. Протягом

зазначеного часу до комітету подали заяви й отримали посвідчення єпископи УАПЦ М.Задвірняк (9 жовтня), В.Дахівник-Дахівський (18 жовтня), П.Тарнавський (18 грудня), а також багато священників різних єпархій. Серед прийнятих був і відомий протоієрей Л.Юнаків, який з 1927 по 1930 рр. очолював вищий адміністративний орган УАПЦ – Всеукраїнську православну церковну раду (обіймав посаду голови до моменту її ліквідації). Протягом зазначеного часу ВУЦТОК задовольнив клопотання 3 єпископів, 66 священників, 5 дияконів, 90 парафіяльних церковних рад.

До УПЦ приєднувалися навіть ченці, що вносить свій нюанс у характеристику ставлення чорного духівництва до неї. Згадаємо, що воно до Української автокефальної православної церкви, особливо на початку 1920-х рр., загалом було упередженим. Відомо, що 9 жовтня до УПЦ прийняли ієромонаха М.Піддубного з Лубенської єпархії (протокол, ч.22)³¹.

Процедура приєднання відбувалася формально. Під час одного засідання вносили рішення по кільканадцяти заявах. Проте від духівництва принципово вимагалось подати документи про висвячення, без чого кандидатам відмовляли (зокрема священнику І.Порицькому з Київської єпархії).

Навіть у драматичний час гострої нестачі «кадрів» комітет продемонстрував вимогливість у справі дотримання канонів православної церкви. Причому це відбувалося тоді, коли йшлося про відхід від «революційної» практики УАПЦ, зокрема з питання шлюбного стану духівництва. Про це свідчило рішення ВУЦТОК (протокол від 18 жовтня, ч.24) щодо відмови в приєднанні до складу Української православної церкви священника Лубенської єпархії П.Винника («до часу остаточного з'ясування його родинного стану»³²). Не прийняли до УПЦ також і Р.Марущенка з тієї ж єпархії, зважаючи на «невідповідний його родинний стан» (протокол від 1 грудня, ч.32)³³.

Високі моральні вимоги висувалися до осіб, які, попередньо зрікшись сану, намагалися повернутися у лоно церкви. Відмовляючи священнику з Білоцерківської єпархії Є.Музиченку в задоволенні його клопотання, ВУЦТОК пропонував останньому подати відповідну заяву до майбутнього церковного собору.

Так само відмовили у приєднанні до Української православної церкви священнику з Лубенщини Ф.Петровському. Підставою для відхилення заяви була ціла низка застережень: «Не по-священницьки поводитьсь зі своїми парафіянами, не як священник, навіть не як віруюча людина поводитьсь зі святощами, і до того він зрікався сану» (протокол від 9 вересня, ч.20)³⁴. Йому запропонували залишити Остап'євську парафію.

Поставали й інші кадрові питання, зокрема було розглянуто клопотання архієпископа Ю.Міхновського, який служив у парафії в Конотопі, щодо надання йому тритижневої відпустки для виїзду у Київ із метою лікування. Відповідальність моменту вимагала прохати архієпископа про призначення його заступника на час відпустки, а також погодження цього питання з уповноваженим представником комітету, протоієреєм А.Кодинцем (протокол від 4 листопада, ч.28)³⁵.

1 грудня ВУЦТОК задовольнив клопотання архієпископа Й.Оксюка. Відомий діяч УАПЦ прохав про вибуття зі складу духівництва та членів УПЦ. Він зробив цей крок під впливом політичної істерії довкола процесу Союзу визволення України. У своїй заяві Й.Оксюк написав: «Процес СВУ виявив, що серед провідного складу в УАПЦ були люди, що намагалися своє перебування в церкві й саму церкву використовувати на політичну боротьбу проти радвлади»³⁶. Вимушеність кроку архієпископа, як і сотень інших священників української церкви, була зрозумілою. Не всі знаходили у собі сили до останнього нести важкий хрест священництва.

Серед питань адміністративно-церковного характеру, вирішених комітетом, була доля духовної літератури, що зберігалася в книжковій коморі Української

автокефальної православної церкви у Києві. Згідно з актом, складеним 5 вересня архієпископом К.Малюшкевичем та протоієреєм К.Бутвиненком, книги передали до Харкова. 18 листопада було прийнято рішення про їх розподіл по єпархіях³⁷.

Територія й динаміка підтримки ВУЦТОК. Простежуючи динаміку подання заяв, відзначаємо її зростання. У вересні було розглянуто і задоволено клопотання по 33 заявах, у жовтні – по 64, в листопаді – по 67. Цифри засвідчили, що резонанс ідеї відродження ліквідованої української церкви був достатньо значним. Вірогідно, саме масовість об'єднаної руху та його позитивна динаміка дозволяли комітету порушувати перед державними органами питання про організаційне створення окремої конфесії, а владі зважати на це.

Назви єпархіальних одиниць й адреси, з яких до ВУЦТОК надходили заяви, певним чином свідчать про географію поширення українського церковного руху. Здебільшого він проявився у Центральній Україні, мав резонанс як на Правобережжі, так і Лівобережжі, а також на Слобожанщині. Проаналізувавши заяви про приєднання до УПЦ під кутом регіонального представництва, матимемо таку картину: Київщина – 64, Вінниччина – 51, Білоцерківщина – 21, Лубенщина – 12, Черкащина – 6, Уманщина – 5, Харківщина – 5. Якщо навіть зважити на можливість більш активної подачі заяв у котромусь із регіонів до вересня місяця 1930 р., все одно зазначені показники дають уявлення про співвідношення церковного руху на всеукраїнському просторі.

Південний регіон не мав належного потенціалу. Три парафії Одещини, які висловили бажання сформувати єпархіальний осередок, не отримали на те дозволу з боку НКВС. Це зафіксував протокол від 17 жовтня, ч.23³⁸. Таким чином, влада продовжувала блокаду осередків національного церковного життя в тих місцевостях, де їй це вдавалося. ВУЦТОК зважав на рішення державних структур. Одеську єпархію було вирішено приєднати до Харківської до остаточної ухвали собору про єпархіальну мережу УПЦ. Врешті, Одеська єпархія так і не з'явилася у ній.

Документи дозволяють порівняти рівень ініціативи духівництва й мирян у бажанні відновлення української церкви. Як свідчать дані про кількість заяв, поданих від парафіяльних церковних рад (90), та заяв, поданих від духівництва (74), активність мирян була більшою. Таке співвідношення не варто пояснювати консервативністю духовної верстви. Найімовірніше – це віддзеркалення погромів, затероризованість духівництва і цілком свідоме намагання віруючих відвести удар влади від своїх пастирів. Водночас таке співвідношення показує ступінь народної підтримки української церкви.

Передсоборне зібрання. Серед найважливіших питань, якими займався комітет, були представництво й порядок роботи собору, скликання якого він готував. Останні стали предметом обговорення вже на перших засіданнях установи, оскільки в тій частині протоколів, котру маємо, про них згадується як про такі, що вже порушувалися. Зокрема у протоколі від 30 жовтня, ч.26 зазначалося: «Повістка праці єпархіальних зборів і собору, модус представництва, представники ВУЦТОК на єпархіальні збори залишаються, як і було визначено раніш»³⁹.

Собор, як відомо, відбувся 9–12 грудня 1930 р., але його матеріали до сьогодні не знайдено. Тому навіть запланований порядок денний, який подають протоколи комітету, становить неабиякий інтерес.

Звернімо увагу на те, що собор мав проходити в Києві. Не маємо сумніву, що це було бажанням влади, аби церква від свого імені озвучила її намір щодо перенесення роботи власних керівних органів до Харкова. Зрештою, як свідчить протокол організаційного засідання Всеукраїнської церковної ради – вищого виконавчого органу відновленої церкви, – саме таке рішення й було прийняте.

8 грудня у Софійському соборі мала пройти реєстрація членів собору, організація якої покладалася на єпископа К.Бея. О 19-й годині в київському Бла-

говіщенському храмі передбачалося проведення передсоборної єпископської наради. Ввечері наступного дня, о 18-й годині після спільного молебню голова ВУЦТОК мав відкрити собор. Далі очікувалися привітання комітету, затвердження регламенту та обрання керівних органів – президії, мандатної, соборно-господарчої, редакційної й апеляційної комісій, затвердження порядку денного, доповідь мандатної комісії, привітання голови собору. Після цих процедурних питань делегатам пропонувалося заслухати доповідь ВУЦТОК про організацію Української православної церкви у викладі архієпископа І.Павловського. Принципові питання – «Канони і накази УПЦ» – доручили висвітлити архієпископові К.Малюшкевичу, а статут УПЦ – священникові Д.Любечу.

Проект канонів та наказів попередньо заслухали на передсоборній нараді, схвалили й передали на розгляд і затвердження Всеукраїнського собору.

Проект статуту УПЦ після деяких виправлень передсоборна нарада також подала на затвердження собору. 50 делегатів мали виступити в ролі його фундаторів. Після засвідчення їхніх підписів у нотаріальному порядку статут мав бути переданий на реєстрацію до НКВС УСРР.

Окремим питанням на Всеукраїнському соборі мав стати розподіл УПЦ на єпархії. Проектом передбачалося створення семи єпархій: Харківської, Київської, Вінницької, Білоцерківської, Уманської, Лубенської й Черкаської. Як засвідчили подальші події, ВУЦТОК навіть не порушив перед собором питання про доцільність створення Одеської єпархії, яке попередньо блокував НКВС та котре члени комітету обіцяли відстоювати. Позиція їх полягала вірогідно у небажанні загострювати відносини із силовими відомствами, від негативної реакції яких залежала доля самого собору. З доповіддю про територіальний устрій на ньому мав виступити архієпископ І.Павловський. Додамо, що здійснений пізніше поділ Української православної церкви на єпархії в цілому відповідав проекту.

У контексті суперечливих питань адміністративного поділу УПЦ хочемо привернути увагу до виявленого організаційного протоколу засідання Харківської єпархіальної церковної ради, який датовано 17 листопада 1930 р. Згідно з її рішенням, Харківську єпархію ще до собору поділили на три благочинства: Харківське, Одеське, Полтавське. Харківське ввірили безпосередньому догляду єпархіального архієпископа, Одеське – архієпископа Ю.Калішевського, Полтавське – архієпископа Ф.Сергієва⁴⁰. Отже, претензії Одеси на роль єпархіального центру ще до собору не знайшли належної підтримки ВУЦТОК. Безперечно, що нечисленність парафій на Півдні України об'єктивно спричинялася до рішення включити їх до складу Харківської єпархії.

Цікаве питання мав висвітлити перед делегатами майбутнього собору архієпископ Ф.Сергієв – «Богослужбовий чин і обряд в УПЦ». Для ідейного спрямування виступу доповідачеві дали пораду взяти за основу одну з попередніх ухвал комітету, тексту якої, на жаль, немає. Передбачалося, що співдоповідачем із цього канонічно важливого питання може бути архієпископ І.Павловський. У протоколах ВУЦТОК не пояснюється, в чому саме полягали особливості богослужбового чину української конфесії, котра намагалася винести уроки з досвіду реформування УАПЦ. Лише певною мірою це питання вдається прояснити за текстом протоколу пізнішого пленуму Всеукраїнської церковної ради УПЦ 19–21 листопада 1931 р. Екскурс, зроблений на згаданому пленумі митрополитом І.Павловським, уточнює, що в доповіді архієпископа Ф.Сергієва йшлося про уніфікацію тексту молитов й обряду богослужіння. Вказівки щодо цього порядку попередньо були оформлені у вигляді наказу комітету та передані на місця ще до собору. На останньому архієпископ Ф.Сергієв по суті лише повторив зміст його «з невеликими додатками»⁴¹.

Окремим пунктом планували винести розв'язання проблеми «повернення зреченців», з якою ВУЦТОК зіткнувся у своїй поточній роботі. Практика вима-

гала уодноманітнення і християнського переосмислення її в умовах диктату системи.

Доповідь із фінансових питань доручили священику Д.Любечу, хоча у реаліях часу питання стабілізації відповідного становища церкви можна було розцінювати як пошук неможливого.

Роботу собору планували завершити обранням митрополита УПЦ, президії Всеукраїнської церковної ради, ревізійної, богослужбової комісії та вищого суду.

Собор мав ухвалити відозву до віруючих. Попри тактичні поступки владі задля відновлення організаційної єдності церкви, ця пропозиція засвідчила принципове збереження стрижня національного духу в ідеології конфесії, спадкоємність його із засадами УАПЦ, невмирущість української ідеї.

Члени комітету вважали за необхідне, аби така відозва, складена й затверджена на соборі, після підписання делегатами була розіслана по єпархіях «для розповсюдження по всіх парафіях і серед усіх віруючих українців»⁴².

Таким чином, передсоборне зібрання ВУЦТОК 14–16 листопада 1930 р. відкрило чимало цікавих моментів щодо організації собору УПЦ та підготовки його рішень, про які з літератури відомо лише у загальних рисах⁴³.

Завершуючи організаційну роботу з об'єднання Української православної церкви, комітет прийняв ухвалу, в якій пояснювався механізм передачі повноважень новим місцевим органам її («З того часу, як відбудуться єпархіальні збори, уповноваження представника ВУЦТОК даної єпархії закінчуються, а вступає до керівництва єпархією єпархіальна церковна рада на чолі з єпархіальним єпископом. Усі справи по організації єпархіального життя: відомості, фінансовий лишок і т. ін. представник ВУЦТОК передає ЄЦР»⁴⁴).

Відносини з державними органами. Інша частина питань, які постали перед комітетом, стосувалася врегулювання відносин із державними органами. Передусім ішлося про забезпечення легітимності майбутнього церковного собору. ВУЦТОК вважав себе зобов'язаним координувати діяльність регіональних осередків церковного життя. На шляху до собору влада весь час виставляла нові перешкоди. Вірогідно, що останній мав відбутися традиційно – на Покрову. Відповідно до державних органів завчасно було подано графік скликання єпархіальних зборів та названо його дату. Але влада навіть у термінах скликання проявляла свою лінію. Як дізнаємося з протоколу від 17 жовтня, ч.23, «в погодженні з НКВС встановлений остаточний термін скликання єпархіальних зборів (підкреслення – *О.І.*), а саме: 1. Харківської єпархії – 3.ХІ ... 2. Київської єпархії 24–25.ХІ ... 3. Б.-Церківської єпархії – 4.ХІ ... 4. Уманської єпархії – 6.ХІ ... 6. Лубенської єпархії – 12.ХІ ... 7. Черкаської єпархії – 6.ХІ»⁴⁵ Через два тижні, як повідомляв протокол засідання від 30 жовтня, влада перенесла терміни скликань єпархіальних зборів і собору. Текст протоколу дає можливість зрозуміти всю непевність, хиткість становища: «Зараз (підкреслення – *О.І.*) дається дозвіл на скликання...»⁴⁶. За цією фразою пронизливо відчувається весь волюнтаризм рішення й гіркота розпачу. Завтра чи післязавтра ці терміни так само могли бути змінені. Називалися нові календарні дати зібрань: Харківської єпархії – 17 листопада, Лубенської та Білоцерківської – 25 листопада, Черкаської, Уманської, Вінницької – 28 листопада, Київської – 8–9 грудня, передсоборної єпископської наради у Києві – 3 грудня, а самого собору в м. Києві – 9–12 грудня. Цього разу визначених термінів дотрималися. Такого висновку доходимо, порівнявши календарні дні планованих зібрань з інформацією протоколів єпархіальних зборів⁴⁷.

До речі, у контексті їх перевірки звернімо увагу на важливий факт: разом із протоколами засідань комітету, які є предметом аналізу, в тій самій архівній справі виявлено і засвідчені копії перших протоколів засідань Харківської єпархіальної церковної ради (№1 від 17.11.30; №2 від 24.11.30; №3 від 24.12.30,

№5 від 30.12.30)⁴⁸, а також харківських єпархіальних зборів УПЦ⁴⁹ (відсутність якого у ЦДАВО України констатувала А.М.Киридон). Тож за останнім протоколом уточнюємо дату, місце, кількість учасників, предмет роботи зборів, організованих ВУЦТОК.

Вони відбулися в м. Харкові у Воскресенському соборі 17 листопада 1930 р. На них були присутні 30 представників від 14 парафій, хоча передбачалося, що всі 19 парафій Харківщини делегують на збори 40 осіб.

Характер харківських єпархіальних зборів Української православної церкви виявився подібним до зборів інших єпархій. Центральним було питання «про організацію УПЦ». Доповідь із нього виголосив архієпископ І.Павловський, як «представник ВУЦТОК»⁵⁰.

Коротка ухвала, сформульована після його доповіді, свідчить про схвальне сприйняття віруючими ідеї відродження Української православної церкви. Її рядки містили слова: «Всі заходи ВУЦТОК по організації УПЦ вважати необхідними й корисними. Дякувати ВУЦТОК за пророблену ним працю по організації УПЦ».

На цих же зборах обрали єпархіального архієпископа. Ним став І.Павловський (він же голова єпархіальної ради). Причому з протоколу дізнаємося, що вибори пройшли на безальтернативній основі. Священик Д.Любеч став секретарем ради, а Д.Оробинський – членом-скарбником. Обрали також двох кандидатів до складу єпархіальної ради. Обидва мали духовне звання – протоієреї Ф.Деняга та М.Кочет (у тексті М.Кочат – *О.І.*)⁵¹. Примітно, що до складу ревізійної комісії Харківської єпархіальної ради ввійшли священики А.Шевченко й А.Кухаренко, а також мирянин Рудина із с. Мерефи. Кандидатом до ревізійної комісії затвердили Муляка – мирянина із с. Вільшани, де існували досить великі парафії. Звернімо увагу на показову обставину. Обидва члени ревізійної комісії Харківської єпархіальної ради – священики А.Шевченко та А.Кухаренко – в період із 1930 до кінця 1935 рр. також служили у с. Вільшанах, тільки в різних церквах цього великого села. Ця обставина у свою чергу спонукає до міркувань, що перед комітетом гостро постало питання стосовно кадрів місцевого церковного керівництва. Місто, зокрема таке, як Харків, виявилось не в змозі рекрутувати необхідних кандидатів на єпархіальні посади. Вірогідно, що під впливом хвилі репресій, яка захлиснула Українську автокефальну православну церкву після процесу СВУ, на передній край її оборони виступило провінційне, але інтелектуально розвинуте й національно свідоме духівництво, яке відзначалося селянським традиціоналізмом. Водночас склад ради показує, що у формуванні структури єпархіального управління превалювали мотиви особистісного характеру. Про рівномірність представництва від різних парафій і районів не йшлося. Обмеження мобільного сполучення унеможливило задовільне функціонування місцевих адміністративних церковних структур. Харківська єпархіальна церковна рада засідала лише один раз на тиждень – по понеділках. Місцем її роботи був усе той же Воскресенський собор міста.

Склад єпархіальної ради та ревізійної комісії цілковито віддзеркалював екстремальність умов, за яких змушене було діяти керівництво. Рада, так само як і ВУЦТОК, була мінімально чисельною лише настільки, аби формально вважатися представницьким органом, – 3 особи. Доба тоталітаризму спонукала українську церкву до наслідування таких форм релігійної організації, які культивувала сама державна влада: «єдиноначальність» та централізм.

Проте церква прагнула, аби її голос лунав максимально потужно, навіть у таких скрутних обставинах. Тому-то харківські єпархіальні збори делегували на Всеукраїнський церковний собор представників, які не входили до складу єпархіальної ради, оскільки остання гарантувала одному зі своїх членів таку участь за посадовим статусом. Тобто разом із протоієреєм М.Кочетом, делегованим на

собор від Харківської єпархіальної церковної ради⁵², Харківщину мали представляти протоієрей Ф.Деньга й член ревізійної комісії, священник А.Шевченко.

Своєю роботою харківські єпархіальні збори, як і збори в інших єпархіях, легітимізували діяльність комітету. Водночас вони віддзеркалили провідну тенденцію трансформації церковного управління. Уявлення про соборноправний устрій церкви суттєво змінилося. До керівництва єпархіальними радами, як також на всеукраїнському рівні, витісняючи мирян, поверталось духівництво. За цією зміною дедалі більше проглядався вплив авторитарного формату церковно-державних взаємин.

Повертаючись до характеристики координуючої ролі ВУЦТОК в ставленні до парафій, які раніше входили до складу УАПЦ, зазначимо, що вона проявлялася також у посередництві між священиками й парафіями, з одного боку, і вищими органами державної влади, – з іншого. Проте лист НКВС від 21 липня 1930 р., адресований до всіх окружних адміністративних відділів, визначав її виключно як посередницю «між тимчасовим комітетом та парафіями УПЦ до скликання Всеукраїнського надзвичайного собору»⁵³.

Але посередницька роль ВУЦТОК щодо влади таки існувала. Мав рацію митрополит В.Липківський, який проникливо відчув цей зв'язок. Розмірковуючи щодо ліквідації центральних органів церкви на надзвичайному соборі в січні 1930 р., він писав: «Запевне, це таємниця самого ДПУ. Ми можемо лише робити догадки. Річ у тім, що ДПУ з першим надзвичайним собором уже надто перемудрило... Вони (українські парафії – *О.І.*) оказались вільними від усякого контролю, крім звичайної в кожній совітській спільці агентури ДПУ, вільними від усякого церковного начальства»⁵⁴. Централізований адміністративний апарат для тоталітарної держави був потрібен у всіх галузях життя. Саме на нього могли бути покладені завдання й відповідальність при реалізації державних програм. Ця думка знаходить підтвердження і в державно-церковних питаннях, якими мусив опікуватися комітет.

НКВС наставляв відповідним чином по відношенню до ВУЦТОК місцеві ланки державного апарату: «Не треба відмовляти в реєстрації статутів та складення умов з п'ятидесятками українських релігійних громад на користування молитовними будинками»⁵⁵. Протягом липня – серпня настанови керівних органів досягли районного рівня.

Одним із питань, яке можна віднести до сфери обслуговування державних інтересів, було питання щодо обов'язковості купівлі духівництвом і парафіями облігацій державної позики. Комітет надіслав запит до Наркомату внутрішніх справ від імені всього духівництва й отримав відповідь на нього (20 вересня). Відтак НКВС, як центральна адміністративна установа, даючи роз'яснення, зважав на представницькі функції ВУЦТОК та не заперечував їх. Вірогідно, що ці останні були визначені також і реєстраційними документами комітету.

Заради унормування державно-правового становища релігійних громад ВУЦТОК змушений був з'ясувати також болюче для них питання обов'язкового державного страхування церковних будівель (протокол від 18 листопада, ч.30)⁵⁶.

На останньому з відомих засідань комітету 1 грудня 1930 р. заслуховувалася відповідь Наркомату фінансів УСРР про обкладання духівництва самооподаткуванням. Прийнята ухвала передбачала надання парафіям відповідних пояснень.

Цих й інших питань, що лежали у площині правової та економічної залежності від держави, ВУЦТОК не міг уникнути так само, як їх не могли уникнути адміністративні установи інших конфесій.

І все ж характер нав'язаних питань свідчив про бажання влади перекласти на плечі центральних церковних установ поліцейські функції, вимагаючи їх виконання як плату за легальне існування. Тож державна система певною мірою сама була зацікавлена в існуванні адміністративної вертикалі церковної влади.

Це об'єктивно спонукало її до відновлення централізованих форм життя церкви. Сама більшовицька система перебувала у суперечності до комітету й мети його роботи. Логіка централізму вимагала відновлення чітких форм церковної організації (як ланок ефективного впливу на церкву), а логіка імперського мислення та всеросійської ідеології диктувала заперечення українських національних форм її. Ця суперечність відбивала переломний момент сталінської модернізації. Врешті, вже у другій половині 1930-х рр. централізм витіснив інші варіанти організації влади.

Підбиваючи загальний підсумок, акцентуємо, що у протоколах ВУЦТОК відбився складний державно-правовий, економічний і психологічний стан УПЦ, сигналізуючи про численні проблеми її відновлення й боротьбу за своє майбуття. Державний диктат обмежував рамки релігійної та національної свободи.

Водночас загальний огляд діяльності комітету, здійснений за архівними джерелами, не дає права характеризувати і наслідки роботи ВУЦТОК однобічно, лише в політичному ключі. Очевидним є конструктивний сенс їх.

Комітет сприяв збереженню національних форм українського православ'я у жорстких умовах тоталітарного диктату держави, об'єднанню розрізнених парафій в єдину церковну структуру, яка принципово не бажала розчинятися у російському православ'ї. Тим самим генерувалася національна свідомість народу.

Як показує сьогоднішня ситуація, питання, суголосні порушеному, варті подальших досліджень та переосмислення. Важливо не запізнитися з практичними висновками. Держава, побудована на відсутності політичних свобод, диктаті, ігнорванні загальнолюдських цінностей, ніколи не забезпечує церкву від бруталного втручання в її життя. Захист від нього один – розбудова демократичного суспільства. Лише у цьому полягає запорука неповернення в тоталітарне пекло.

¹ Боцюрків Б. Знищення Української православної церкви в Радянському Союзі у 1929–1936 роках // Сучасність. – 1990. – Ч.11. – С.85–87; Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917–1930 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1993. – С.167–168.

² Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Т.IV. – Ч.I. – Нью-Йорк; Бавнд-Брук, 1961. – С.325.

³ Мартирологія українських церков: У 4 т. – Т.I: Українська православна церква. Документи, матеріали. – Торонто; Балтимор, 1987. – С.906.

⁴ Липківський В. Історія Української православної церкви. – Розд.VII: Відродження української церкви. – Вінніпег, 1961. – С.173–174.

⁵ Там само. – С.174.

⁶ Бурко Д. Українська автокефальна православна церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, 1988. – С.270.

⁷ Зінченко А. Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. – К., 2003. – С.76, 134.

⁸ Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004. – С.302–305; Його ж. Формування структури української православної церкви (1930 р.) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2005 рік. – Кн.I. – Л., 2005. – С.267–274.

⁹ Киридон А.М. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль, 2005. – С.194–202; Його ж. Українська православна церква (1930–1936 рр.) // Укр. іст. журн. – 2005. – №3. – С.143–159.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф.1. – Оп.7. – Спр.174, 176.

¹¹ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.820.

¹² ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.212.

¹³ ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.820. – Арк.3, 6–18, 24.

¹⁴ Там само. – Арк.8.

- ¹⁵ Киридон А.М. Час випробувань... – С.194–195.
- ¹⁶ ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк.18.
- ¹⁷ Зінченко А. Вказ. праця. – С.128.
- ¹⁸ ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк.16, 20.
- ¹⁹ Там само. – Арк.37.
- ²⁰ Мартирологія українських церков. – С.941–990, 943, 945, 947, 949, 954, 968, 970.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф.3984. – Оп.3. – Спр.270. – Арк.6–7.
- ²² Зінченко А. Вказ. праця. – С.132; Власовський І. Вказ. праця. – С.321.
- ²³ Святогірський Д. До 50-річчя розгрому української церкви (УАПЦ) // Рідна церква. – 1980. – Ч.123. – С.3; Зінченко А. Вказ. праця. – С.74.
- ²⁴ Зінченко А. Вказ. праця. – С.74.
- ²⁵ Цит. за: Там само. – С.76.
- ²⁶ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р-196. – Оп.4. – Спр.95. – Арк.51.
- ²⁷ Мартирологія українських церков. – С.966.
- ²⁸ Там само. – С.945, 948–949.
- ²⁹ Там само. – С.491.
- ³⁰ ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.820. – Арк.14.
- ³¹ Там само. – Арк.15.
- ³² Там само. – Арк.13.
- ³³ Там само. – Арк.24.
- ³⁴ Там само. – Арк.18.
- ³⁵ Там само. – Арк.9.
- ³⁶ Там само. – Арк.24.
- ³⁷ Там само. – Арк.3, 16, 18.
- ³⁸ Там само. – Арк.14.
- ³⁹ Там само. – Арк.11.
- ⁴⁰ Там само. – Арк.5.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.174. – Арк.29.
- ⁴² ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.820. – Арк.8.
- ⁴³ Див.: Мартирологія українських церков. – С.1035; Боцюрків Б. Вказ. праця. – С.86; Власовський І. Вказ. праця. – С.323;
- ⁴⁴ ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.820. – Арк.6.
- ⁴⁵ Там само. – Арк.14.
- ⁴⁶ Там само. – Арк.11.
- ⁴⁷ Киридон А.М. Час випробувань... – С. 196–198.
- ⁴⁸ ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.820. – Арк.1, 2,5, 19.
- ⁴⁹ Там само. – Арк.4.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Про нього див.: Мартирологія українських церков. – С.313, 965, 1081.
- ⁵² ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.820. – Арк.5.
- ⁵³ ДАВО. – Ф.Р-196. – Оп.4. – Спр.95. – Арк.51.
- ⁵⁴ Липківський В. Вказ. праця. – С.173.
- ⁵⁵ ДАВО. – Ф.Р-196. – Оп.4. – Спр.95. – Арк.51.
- ⁵⁶ ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.820. – Арк.3.

Newly revealed documents allow the author to shed new light on the work of the All-Ukrainian Temporary Church Organizational Committee (AUCTOC), which in 1930 headed the movement for the renewal of the Ukrainian Orthodox Church – successor to the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), destroyed by the Soviet Government. The author analyzes the minutes of the of AUCTOC meetings, establishes the make-up of the committee, the place and frequency of its gathering, and the direction of its work The author endeavours to define the role of AUCTOC in the spiritual life of the Ukrainian society in the age of the consolidation of totalitarianism.